

Отримано: 09.01.2019.

Прорецензовано: 12.04.2019.

Прийнято до друку: 10.07.2019.

e-mail: scepticus21@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-102-109

Стопчак М. Другий зимовий похід армії унр в українській зарубіжній історіографії повоєнного періоду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 102–109.

УДК 94(477)»1921»(045)

Микола Стопчак

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано історіографічний доробок українських зарубіжних істориків повоєнного періоду щодо історії Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р. Визначені характерні риси історіографічного процесу. З'ясовано, що низка праць українських зарубіжних авторів повоєнного періоду з досліджуваної теми вже мала досить високий рівень її аналітичного осмислення. Разом з тим, через брак джерел, опору переважно на власні спогади або враження безпосередніх учасників походу, багато контраверсійних питань, що стосуються перебігу Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р., залишились нерозв'язаними, висновки щодо причин його поразки мали суперечливий, подекуди кардинально відмінний характер.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, Другий Зимовий похід, трагедія під Базаром.

Mykola Stopchak

THE SECOND WINTER CAMPAIGN OF UNR ARMY IN UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF POST-WAR PERIOD

The article is devoted to the study of Ukrainian foreign historiography of the post-war period concerning the history of the Second Winter Army of the UNR in 1921. The methodology, historiography, sources of research are considered. Founded, systematized and analyzed historiographic sources on the problem for the years 1921–2018, their classification was carried out. Comprehensive study of the sources allowed to comprehensively analyze historiographic achievements of Ukrainian foreign historians of the post-war period concerning the course of the November raid of 1921, its consequences for the further struggle of the Ukrainian people for the revival of Ukrainian statehood.

It was found out that in the first post-fifteenth anniversary there was a further accumulation of factual material on the subject under study, its systematization and analysis, rethinking of conceptual schemes. Beginning in the 1960's, a new generation of Ukrainian foreign researchers – N. Polonskaya-Vasilenko, I. Nagaevsky, I. Lysiak-Rudnitsky, M. Stakhov and others – is connected with the study of the main pillars of the liberation struggle of the Ukrainian people.

It is proved that in fact, as in the pre-war days, in the 60's and 80's of the twentieth century the history of the Second Winter Campaign was studied mainly by the forces of the UPR Army veterans. A characteristic feature of a number of works of Ukrainian foreign authors of the post-war period on the subject under study is the rather high level of its analytical comprehension. They demonstrate a more balanced approach to the selection and verification of facts about the November raid, has become the highest proportion of publications in which the authors deviate from the simple presentation of the facts about the course of the raid, they resort to the analysis and generalization of the reasons for its failure.

At the same time, in the writings of foreign historians of the 1960's and 80's of the 20th century, as well as the scientific publications of V. Verigy and Yu. Kulchytsky, who investigated the history of the November raid in 1921, during the time of independent Ukraine, due to lack of sources, resistance mostly on their own memoirs or impressions of the direct participants of the campaign, many controversial questions concerning the course of the Second Winter Army of the UNR of 1921 remained unresolved, conclusions about the causes of his defeat were controversial, sometimes radically different.

Keywords: Ukrainian foreign historiography, historiography process, Ukrainian military emigration, internee Army of UHR, Second Winter campaign, tragedy under Bazar.

Актуальність досліджуваної теми, ступінь її вивчення в сучасній вітчизняній історіографії, мета та поставлені завдання викладені у статті автора, надрукованій у попередньому номері даного часопису [26]. Це позбавляє нас від необхідності їх висвітлення у представленій статті. Вона присвячена

аналізу осмислення Другого Зимового походу в українській зарубіжній історіографії повоєнного періоду.

Серед праць повоєнного періоду, присвячених Другому Зимовому походу, варто відзначити десяти томну «Енциклопедію українознавства» (1955–1984 рр.), видану під редактуванням відомого історика і громадського діяча В. Кубійовича. У першому томі подається інформація про рейд Подільської і Волинської груп під час походу, згадується містечко Базар, де знаходиться могила 359 вояків Армії УНР, розстріляних більшовиками 22.11.1921 р. [8, с. 60]. В третьому томі міститься стаття «Зимовий похід», яка коротко характеризує його завдання, основні віхи. До матеріалу додається карта рейду, світлина його учасників [9, с. 829–830]. У шостому томі деталізується інформація про розмах повстанського руху в Україні в 1921 р., Зимовий похід характеризується як остання спроба зовні відновити цей рух восени 1921 р., констатується його невдача. У томі також піддана критиці радянська історіографія за необ'єктивне висвітлення історії українського повстанства [10, с. 2121]. В дев'ятому томі Листопадовий рейд розглядається в рамках теми «Українсько-радянська війна 1917–21». Тут даються енциклопедично стислі дані про підготовку рейду, склад його учасників, перебіг походу, обставини його трагічного завершення [11, с. 3458].

Окремі епізоди, пов'язані з підготовкою і проведенням Листопадового рейду містяться у праці П. Феденка «Ісак Мазепа – борець за волю України». Автор, зокрема, зазначає, що І. Мазепа, один із соратників С. Петлюри, висловлював сумнів у доцільності збройного виступу Ю. Тютюнника на Україну, оскільки інформація про готовність повстанських сил в самій Україні до повстання надходила досить суперечлива. Одну з причин поразки Другого Зимового походу П. Феденко вбачає у слабкій конспірації його організаторів при підготовці рейду. План виступу, пише він, «не був тайною для радянської агентури. Необережність організаторів походу була дуже велика...» [31, с. 106–107].

Декілька публікацій, в т.ч. і монографічних, у перше повоєнне п'ятнадцятиліття було присвячено не лише перебігу бойових дій під час рейду, а й трагедії під м. Базар, якою завершився похід Волинської групи. Мова йде про брошуру Г. Рогозного «Листопадовий рейд» [22], книгу «Базар 1921–1941» [1], підготовлену колективом авторів, статтю Л. Гусина «359» [7], монографії ген. О. Удовиченка «Україна у війні за державність» [30], видану українською мовою лише у 1954 р., Л. Шанковського «Українська армія в боротьбі за державність» [35] та О. Терлецького «Визвольна війна українського народу 1917–1921 рр.» [27]. У них наголошується, що учасниками рейду керувало бажання бачити свій край вільним, щасливим, «в народів вільних колі» [7, с. 5]. Поведінка 359 вояків Армії УНР перед розстрілом оцінюється як вищий ступінь мужності, гідний наслідування. «Лицарі вибрали смерть, – наголошує Л. Гусин, – ціною власного життя купили собі безсмертя. Вмерли, як вільні люди, перед судом Всевишнього не стали, як раби-невільники, в кайданах.

Сорому не мали, жоден з них не покритив себе плямою зрадника, легкодуха. Нам дали яскравий приклад – науку, як треба за честь України і власну честь стояти» [7, с. 5].

Автори збірника «Базар 1921–1941» вбачають у подвигу українських вояків під Базаром не лише символ нескореності, а й запоруку майбутнього визволення України. Звертаючись до героїв Базару, вони наголошують: «Ви на сторожі Українського завтра поставили сильну твердиню – непоборну кріпость що їй на ім'я 359 Лицарів Базару. Вона врита в українську землю, що віками видає нових борців. Вона збудована зо світлих традицій українського минулого та сцементована Вашою святою кров'ю» [1, с. 4].

Слід відзначити, що деякі українські зарубіжні дослідники не лише віддавали шану мужності лицарів-вояків Волинської групи, розстріляних під Базаром, а й прагнули з'ясувати чинники, які призвели до трагедії. Зокрема, таку спробу здійснив Б. Михайлюк у статті «Варшавський договір у світлі націоналістичної критики». Він поділяє точку зору тих істориків, які вбачали одну з причин поразки Листопадового рейду у чварах серед вищого політичного та військового керівництва Державного Центру УНР в екзилі, пов'язаних із боротьбою за владу. «Не одному відкрилися очі після трагедії під Базаром в осіні 1921 року, – пише Б. Михайлюк, – коли то вийшло на яву, що урядові круги УНР старалися в польському уряді не допустити до озброєння повстанців з ляку, щоб Тютюнник не створив нової влади в Україні, забувши про варшавських нотаблів» [19, с. 64]. Однак, конкретних аргументів на підтвердження своєї точки зору автор у праці не навів.

Обійшов цей аспект підготовки Листопадового рейду у своїй монографії й ген. О. Удовиченко. Автор обмежився лише констатацією того факту, що польська влада чинила перешкоди замірам Українського Уряду у справі озброєння інтернованих вояків і їх транспортування на кордон з Радян-

ською Україною [30, с. 162]. В результаті, пише автор, «третина групи взагалі не мала жадної зброї, решта мала набой, навіть списи, кілька сот ручних гранат. Озброєних рушницями було до 200 вояків при кількох набоях. Половина групи не мала теплового одягу, а на ногах що попало: шмати, діряві чоботи, драні черевики. В такому стані цей відділ мусів вирушити в Україну...» [30, с. 163].

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., після більш ніж десятирічного періоду, під час якого відбулось подальше накопичення фактологічного матеріалу, його систематизація і аналіз, переосмислення концептуальних схем, до дослідження основних віх визвольної боротьби українського народу підключається нова генерація українських зарубіжних дослідників. Мова йде про Н. Полонську-Василенко, І. Лисяка-Рудницького, І. Нагаєвського, М. Стахів та ін. Проте їх праці мають загальноісторичний характер, Листопадовий рейд у них висвітлюється надзвичайно стисло, в загальному контексті історії Української революції. Так, М. Стахів у своїй праці «Третя Советська республіка в Україні» відвів цій події один абзац (15 рядків), зазначаючи, що в умовах розгрому більшовиками головних сил повстанців на осінь 1921 р. Другий Зимовий похід «вже не міг мати успіху». Після поразки походу, констатує автор, «в істоті речі керований і координований повстанський рух протягом зими 1921 на 1922 був у головному знищений» [25, с. 210].

Лише половину сторінки зайняла розповідь про Листопадовий рейд й у монографії І. Нагаєвського, де автор навів вже загальновідому інформацію про цю подію [20, с. 50].

Фактично, як і на попередніх етапах, у 60–80-ті рр. ХХ ст. історія даного рейду досліджувалась переважно силами ветеранів Армії УНР. Перш за все, варто відзначити присвячені цій події спільну працю К. Гірняка та О. Чуйка [6], монографії Т. Пасічника [21], О. Удовиченка [28],

Значна кількість спогадів та історичних праць друкуються у емігрантській пресі, яка виходила як у європейських країнах, так і у США та Канаді: «Розбудова держави», «Українські вісті», «Капітула Відзнаки Хреста Залізного Стрільця», «Бюлетень Союзу був. Українських Вояків у Канаді», «Український історик», «Вісті комбатанта». Серед їх авторів – П. Закусило [12; 13], О. Вишнівський [4; 5], І. Цапко [33], М. Битинський [], К. Кузь [15], М. Крат [14], І. Липовецький [18], Н. Левицький [17], М. Старовійт [24], В. Федорко [32].

Характерними рисами праць періоду 60–80-х рр. ХХ ст. є більш виважений підхід до відбору та перевірки фактів щодо Другого Зимового походу, вища питома вага публікацій, в яких автори відходять від простого викладу фактів про хід рейду, вдаються до аналізу та узагальнень його поразки. Прикладами таких публікацій є спогади М. Старовійта, О. Вишнівського, М. Левицького. Так, М. Старовійт, майор 4-го Київського кінного полку Армії УНР, у публікації «У листопадовому рейді» не лише характеризує завдання рейду, а й наводить прізвища генералів, старшин, урядовців, які у складі Волинської та Подільської груп брали у ньому участь. Акцент у спогадах автор робить на висвітленні бойового шляху Подільської групи, до якої він належав. Це було важливим з огляду на те, що більшість дослідників віддавали перевагу аналізу виступу головної – Волинської групи, Подільська ж група залишалась дещо у затінку. М. Старовійт наводить прізвища не лише керівника групи і його заступника, а й прізвища командирів підрозділів за родами військ – кулеметників, гарматників, а також – найбільш активних учасників бойових дій під час походу. Автор чітко формулює завдання Подільської групи: «Перейти кордон вночі з 25 на 26 жовтня 1921 р., пройти поміж розташуванням ворожих військ в районі Бар – Хмельник – Вінниця – Житомир, звернути на себе увагу ворожих сил, щоб тим самим уможливити головній групі (Волинській) перейти кордон 2-го листопада. Пізніше обидві групи мали з'єднатися в районі Малин – Чоповичі (коло Коростеня) в днях 7–10 листопада. А далі об'єднані групи мали діяти під спільним командуванням ген. Тютюнника» [24, с. 19–20].

Як й інші автори, М. Старовійт відзначає прихильне ставлення селян до Повстанської армії, які не лише постачали воякам харчі, а й надавали цінні відомості про рух ворожих загонів. Наголошує на розгубленості ворожої адміністрації прикордонних районів, у яких на початку рейду українським воякам вдалося успішно діяти. Заслуговує на увагу детальна оповідь автора про те, як Подільська група шукала у зазначеному планом районі відділ Ю. Тютюнника, обставини, за яких ці групи трагічно розминулися, що згодом призвело до поразки походу [24, с. 39–47]. Цікавою є розповідь про зустріч і спільну, хоч і на короткочасний період, боротьбу Подільської групи і загону отамана Орлика проти ворога. У праці наголошується на великій допомозі Орлика Подільській групі. «Завдяки його знанням терену, – пише М. Старовійт, – у ті найтяжчі часи походу нашого загону (15–18 листопада 1921 р. – М.С.) Орлик, можна сказати, врятував нас» [24, с. 46]. На завершення своїх спогадів автор також зробив спробу з'ясувати причини невдачі Листопадового рейду. Він заперечує

тим, хто покладає відповідальність за невдачу рейду лише на ген. Ю. Тютюнника. Зазначає, що генерал не був повністю самостійним у своїх діях. «Майже все залежало від ласки польського 2-го Відділу, – йдеться у праці, – який і сам мусів ховатися зі своїми плянами від своїх же представників цивільної влади, щоб не затягувати походу в зиму» [24, с. 52]. Погане оснащення учасників походу одягом і зброєю М. Старовіт також пов'язує з непослідовною політикою поляків, які, побоюючись реакції більшовиків, «не були зацікавлені в успіху нашої акції... Прикладів польської зради ми має подостатку» [24, с. 52], – підкреслює він. У праці наголошується й на підривних діях більшовицької розвідки, якій вдалося впровадити своїх агентів у найближче оточення вищого політичного і військового керівництва УНР в екзилі, що безумовно в значній мірі зумовило поразку рейду. Але, дискусійним є твердження М. Старовіта про те, що Ю. Тютюнник дізнався про ліквідацію Центрального Повстанчого Комітету в умовах, коли рейд почався, і тому зупинити його було неможливо [24, с. 52]. Факти, наведені іншими українськими зарубіжними дослідниками свідчать, що він, як і С. Петлюра, володів інформацією про те, що умови для виступу в Україну Повстанської Армії на осінь 1921 р. були несприятливі. Тим не менш, похід розпочався, але з причин, поясненню яких приділили увагу інші дослідники. В цьому плані варто зупинитися на праці І. Вишнівського «Повстанський рух і отаманія». Її автор поділяє думку М. Старовіта щодо того, що польський уряд проводив нещирі політику щодо екзильного Уряду УНР. Бо цей уряд, пише він, «хоч і хотів, щоб до того повстання дійшло, але водночас не хотів себе сильно наразити все ж таки небезпечному для Польщі, як не сьогодні то завтра, московському урядові» [4, с. 86]. Тому, коли у листопаді 1921 р. розпочався Листопадовий рейд, «то польський уряд не дотримав обіцянки забезпечити дві тисячі Тютюнникових партизан зброєю, одягом, взуттям й хурманками» [4, с. 87]. Погоджується він і з тим, що завербовані більшовицькими спецслужбами агенти-провокатори своїми донесеннями вводили в оману ген. Ю. Тютюнника щодо справжнього стану справ з організацією повстанського руху в Україні. Але І. Вишнівський не вважає це провиною генерала. У розділі «Самогубний рейд» своїх спогадів він прямо пише: «Немає підстав робити закиди з цього приводу ген. Тютюнникові. У цьому випадку йде не про те, чого він не знав, а тільки про те, що було йому відомо і чого він не прийняв був під увагу, коли вирішував питання: відбути Листопадовий рейд чи відкласти його до відповіднішого часу й сприятливіших обставин» [4, с. 89]. Виходячи з такої постановки питання, І. Вишнівський аналізує інформацію, яка була відома ген. Ю. Тютюннику напередодні походу. Він, на відміну від М. Старовіта, стверджує, що генерал ще до виступу довідався про розгром Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету від своїх зв'язкових, що були вислані ним в Україну для організації праці. Крім того, автор звертає увагу на той факт, що 28 вересня 1921 р., тобто, ще за місяць перед тим, як ген. Ю. Тютюнник «вступив у командування НЕІСНУЮЧОЇ в Україні ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ і видав «Наказ ч. 1», міністр закордонних справ Польщі Скірмунт отримав від голови уряду і міністра закордонних справ УСРР Раковського Ноти в справі підготовки Ю. Тютюнником всенародного повстання в Україні. «Як видно зі змісту Ноти, – пише І. Вишнівський, – большевицький уряд був докладно, до деталей включно, поінформований про існування і діяльність повстанського штабу Тютюнника у Львові, як і про його плян повстання в Україні» [4, с. 89]. Нагадав автор і про те, що рейд мав розпочатися напередодні зими – пори цілком невідповідної для селянського повстання. Узагальнивши всю відому Ю. Тютюннику інформацію, І. Вишнівський робить однозначний висновок: «Все було за тим, щоб рейд відкласти» [4, с. 91]. Причини, які спонукали генерала все ж таки розпочати похід, автор формулює дещо туманно, завуальовано, але по суті він вважає, що генерала підвела його самовпевненість, переоцінка готовності селянства України в обставинах, що склалися, до всенародного антибільшовицького повстання. «Тютюнник, – пише І. Вишнівський, – мав свою нав'язливу ідею. Не зважаючи на розгром ВЦПК й на арешти запідозрених, на стероризованість масовими арештами селян, він усе вірив, що як тільки його партизани з'являться на українських землях, то якби за натискання гудзика по всій Україні вибухне всенародне повстання... З цією ілюзійною «ідеєю-фіксом» і вирушили в різних напрямках обидві групи вглиб України» [4, с. 91–92].

Фактично поділяє цю точку зору й М. Левицький у своїй праці «ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками», написаній у 1984 р. «Провідник походу ген. Ю. Тютюнник, – пише він, – покладав великі надії на успіх акції. Його підбадьорювали відомості про те, що на території України оперують численні повстанські антибільшовицькі відділи (але не зимою під час великих морозів, а тому запізнення вирушення в похід стало фатальним)» [17, с. 17]. Разом з тим, праця М. Левицького свідчить, що він не володів достатньою інформацією про всі обставини підготовки походу, ключові його епізоди.

Так, автор стверджує, що серед усіх, хто залишився як в осідку Уряду УНР у Тарнові, так і у таборих для інтернованих, після початку рейду настрій був піднесений [17, с. 17]. Це було далеко не так, оскільки навіть в найближчому оточенні С. Петлюри були діячі, які не поділяли оптимізму щодо успіху виступу, рівно як і серед окремих військових керівників, які виступили в похід. Та й серед таборитів, як свідчать спогади учасників тих подій, було чимало вояків, які відмовились взяти участь у поході через зневіру у його позитивному висліді. Не зовсім коректною з наукової точки зору є теза М. Левицького про те, що невдача у захопленні Коростеня з його великими складами зброї і одягу є лише збігом певних нещасливих обставин, якихось недоробок у наказах командування щодо цієї операції [17, с. 17–18]. Адже сам автор, інші учасники штурму Коростеня свідчать у своїх спогадах, що радянське командування добре розуміло стратегічне значення цього важливого залізничного вузла і тому зосередило тут чималі сили, що ускладнило українським воякам його захоплення. На запасних путях, пише, зокрема, М. Чижевський, стояли ешелони з більшовицькими частинами. Під час наступу повстанського війська вони «залигли розстрільною під вагонами й, підпустивши на близьку дистанцію, зустріли наш наступ вогнем. Поміж ворожими позиціями були залізничні забудування, обнесені колючим дротом, завдяки чому ворожа позиція була значно посилена» [34, с. 145]. В результаті, підводить підсумок жорстокого бою інший дослідник – ген. О. Удовиченко, зайнявши місто, українські вояки «через годину, внаслідок контр-атаки поважних сил залоги міста», змушені були залишити його [30, с. 163]. Отже, не лише помилки в керівництві військовими підрозділами, що штурмували Коростень, призвели до невдачі, а й інші причини – малочисельність штурмуючих, жорсткий опір більшовиків, небажання керівництва групою втягуватись в довготривалі бойові дії з ворогом, що відволікало б групу від головного завдання – походу на Київ.

Аналіз публікацій українських зарубіжних дослідників повоєнного періоду свідчить, що вони, як і дослідники міжвоєнної доби, завершували свої спогади про Листопадовий рейд розповідями про його трагічний фінал під м. Базар. Специфічною рисою таких розповідей є героїзація і певна міфологізація розстрілу полонених під Базаром. Розповідаючи про цю реальну подію, автори часто використовують художні прийоми, які засвідчують їх прагнення зрозуміти психологічний стан українських вояків, які дивилися в очі смерті, мотиви їх відмови від пропозиції більшовицького командування зберегти життя, якщо вони перейдуть на службу до Червоної армії. Характерною в цьому плані є праця І. Вишнівського «Повстанський рух і отаманія». «Блискавичні були думки, – пише І. Вишнівський, – й блискавична була внутрішня боротьба почуття національного обов'язку й національної гідності зо стихійною силою волі до життя, зі зрозумілим інстинктом самозбереження. Під час цієї блискавичної внутрішньої боротьби засуджених на смерть 359 українських вояків секунди здавалися їм вічністю... А навколо них панувала все та сама несамоविта тиша. Здавалося, що й червоний кат зацікавив перед маєстатом смерті, бо терпеливо чекав на відповідь.

І ось тишу порушує голосне, горде й рішуче «НІ». 359 героїчних партизанів воліли смерть, ніж зраду своєї Батьківщини. Зараз же за тим виявом неперевершеного героїзму, за тим фатальним для них «НІ», з грудей приговорених на смерть, останнім напруженням знеможених сил, у передсмертній екстазі, виривається нестримно-голосно «ЩЕ НЕ ВМЕРЛА Україна»... На це негайно слідує рівнож голосна роззлючена команда червоного ката «ВОГОНЬ!»

Заклекотіли кулемети... враз кров'ю зачервоніли і незабутні ЛИЦАРІ України, і сніг під їхніми ногами, і та земля – українська земля – що мала бути для них місцем їхнього завчасного і примусового супочинку... Наче скошена трава, полягло 359 вірних до самої смерті синів України, уярмленої й катованої московським наїзником-окупантом – комуністичною Москвою» [4, с. 95].

У всіх працях розповідь про розстріл українських вояків під Базаром завершується словами глибокої шани до їх подвигу, заклик до збереження світлої пам'яті про нього. Повстання, що зазнало поразки, наголошує О. Удовиченко у праці «Третя Залізна Дивізія», «дало українському народові могилу 359-ти Героїв з-під Базару. Ця могила «359» є нашою національною святинею. В ній спочивають 359 українських вояків – гарячих патріотів. Перед ними схиляємось ми, їхні бойові побратими, схиляє голову і весь український народ» [29, с. 199]. У цій же праці, яку бойові побратими О. Удовиченка видали після його смерті, вміщені матеріали, які не увійшли до першого тому його монографії, що вийшов з друку у 1971 р., зокрема, тут розміщені і уточнені прізвища 35 вояків 3-ої Залізної дивізії, які полягли під час Листопадового рейду, або були розстріляні під Базаром [29, с. 200].

Узагальнюючи історіографічний доробок українських зарубіжних дослідників 60–80-х рр. ХХ ст. з вивчення Листопадового рейду 1921 р., зауважимо, що попри збільшення кількості праць з досить

високим рівнем аналітичної складової з даної проблеми, вона так і не була всебічно і комплексно досліджена. У більшості публікацій цього періоду продовжував відчуватися гострий брак джерел. Виклад матеріалу про рейд в низці праць продовжував базуватися переважно на особистих спогадах і враженнях безпосередніх його учасників. Це призводило до різнобою у датах тих чи інших епізодів походу, фактах, пов'язаних з чисельністю військових відділів, кількості їх озброєнь, появи суперечливих, подекуди кардинально відмінних висновків щодо причин поразки даного рейду. Лише в романтизованому вигляді подано й трагічне завершення рейду – розстріл 359 українських вояків Волинської дивізії під м. Базар, епізоди самої трагедії часто різняться.

Спробу дати відповіді на низку питань, пов'язаних з Другим Зимовим походом, зробив канадський історик В. Верига. У 1995 р., тобто вже за часів незалежної України, він видрукував свою працю «Листопадовий рейд». У якості джерел було залучено переважну більшість спогадів та публікацій про цю подію, що вийшли з друку як за кордоном, так і в УРСР. Автору вдалося чітко змалювати суспільно-політичне тло цієї події, етапи підготовки рейду, його завдання. Охарактеризована структура Української Повстанської Армії, завдання кожної з 3-х повстанських груп, що брали участь у поході, підсумки їх виступу. При цьому були уточнені цифрові дані, які стосуються чисельного складу груп на різних етапах походу, певні епізоди бойових дій. Позитивним моментом праці є її «олюднення», адже автор, висвітлюючи Листопадовий рейд, досить виразно змальовує портрети багатьох його героїв – Ю. Отмарштейна, М. Палія-Сидорянського, А. Гулого-Гуленка, С. Чорного, С. Лисогора, С. Хмари-Харченка, Г. Дугельського, І. Ремболовича та ін. Крайшому розумінню подій, що аналізуються у праці, сприяють розміщені у ній ілюстрації (усього 94), кольорові мапи бойових операцій (усього 10).

Завершуючи аналіз Листопадового рейду, В. Верига повертається до причин його поразки, що завершився трагедією під Базаром. Аналізуючи спогади як безпосередніх учасників походу, так і праці окремих діаспорних істориків, В. Верига дійшов висновку, що поразку Листопадового рейду зумовив комплекс причин. «Пізній початок походу на Україну, несподівано рання зима, брак належного одягу й озброєння повстанців, – зазначає він, – а також знищення повстанських центрів і деяких повстанських загонів, з одного боку, та пляново скупчені большевицькі мілітарні сили, з другого боку, призвели до трагедії, відомої в історії України ХХ століття під назвою «Базар» [3, с. 155]. Водночас, автор намагається розібратися й у причинах, які призвели до непідготовленого як слід виступу Української Повстанської Армії на терен України. На його думку, вина за це лежить на вищому політичному і військовому керівництві УНР в екзилі: С. Петлюрі та Ю. Тютюнникові, як керівнику УПА. В. Верига погоджується з думкою ген. М. Капустянського про те, що ген. Ю. Тютюнник, переконавшись у підступності поляків і побачивши жахливий стан дорученого йому війська, повинен був скоригувати свій план і відкласти його реалізацію, як йому це пропонував полковник Ю. Отмарштейн [3, с. 152]. Не меншу провину В. Верига покладає і на С. Петлюру, який, за його словами, повинен був «відкликати похід», «завваживши безнадійність ситуації під впливом застосованого большевиками масового терору, та що замість повстанців Правобережжя заповнювали частини Червоної Армії... Зупинити похід Петлюра міг ще навіть в останню хвилину через підполк. Доценка, коли виявилось (якщо він не знав про це раніше), що «союзники» поляки не дали українським воякам ані зброї, ані одягу» [3, с. 162]. Проте В. Верига у своїй праці не дає пояснень щодо причин, через які С. Петлюра не лише не зупинив виступ УПА, а, навпаки, на поліг на його безумовному початку «за всяку ціну».

Дещо суперечливою виглядає позиція автора й щодо впливу польського чинника на вислід Листопадового рейду. У вступному слові до праці зокрема, підкреслюється, що повстання в Україні могло закінчитися успішно, окрім інших, ще й за умови, «якби Польща дійсно виявила бажання допомогти Петлюрі у його намаганнях і доставила належну кількість зброї і взагалі військового вряду для Повстанчої Армії» [3, с. 3]. Цю ж думку автор обстоює і в самому тексті праці [3, с. 153]. А в епілозі праці В. Верига стверджує вже інше. Полемізуючи з полковником Р. Сушком, який наголошував, що найбільше «завинили польські «союзники» у невдачі рейду», В. Верига пише, що це твердження не витримує критики. Бо якби поляки і дали все обіцяне, «остаточний наслідок був би не набагато іншим. Жменька повстанців, без всенародної підтримки не могла зробити жодного чуда. А підтримки, як це виявилось, бути не могло, бо повстанчі загоны, а зокрема їхні центри, були розгромлені, а населення стероризоване великою силою регулярних частин Червоної Армії» [3, с. 156].

Серед позитивних моментів праці В. Вериги слід відзначити наведення автором оригіналу тексту засідання Надзвичайної комісії у справі захоплених у полон вояків групи Ю. Тютюнника та опублікування повного списку всіх 359 вояків Повстанчої Армії, які були розстріляні під Базаром [3, с. 139–141, 167–175].

Останньою працею українських зарубіжних істориків, у якій певною мірою висвітлюється Листопадовий рейд, є монографія Ю. Кульчицького «Шаблі з плугів», що вийшла друком у 2000 р. [16]. Проте аналізу рейду автором відведено всього 7 сторінок тексту. Історія його підготовки, завдання, структура УПА, основні операції, наслідки – все це викладено на підставі виключно спогадів учасників тих подій, доступної автору зарубіжної наукової літератури. У праці практично відсутні документи і матеріали, які зберігаються у архівних установах незалежної України. Тому матеріал про рейд не містить якихось новацій у підходах до висвітлення даної теми. Деякі висновки зроблені без доказової бази. Зокрема, автор стверджує, що через невиконання поляками своїх обіцянок озброїти 4 українські дивізії, Ю. Тютюнник вірогідно відстрочив дату повстання аж до літа 1922 р. [16, с. 193]. Проте, В. Верига у вже згаданій нами праці «Листопадовий рейд» заперечив цю тезу, зауваживши, що конкретних документів, які б давали підстави для таких висновків, немає [3, с. 161].

Звісно, Листопадовий рейд не був головною метою усієї праці Ю. Кульчицького, а лише одним з епізодів розповіді. Предмет її дослідження був значно ширший – повстанський рух в Україні в період з 1917 по 1926 рік: його причини, періодизація, основні форми, особливості прояву на конкретних етапах боротьби українського народу за незалежність, наслідки. Об'єктивні відповіді на ці питання Ю. Кульчицький дає, гостро і переконливо полемізуючи з радянською історіографією, яка, керуючись ленінською класовою методологією, нещадно фальсифікувала історію повстанського руху. Але низка питань щодо Листопадового рейду, нерідко контраверсійних в українській зарубіжній історіографії, все ж залишилася поза увагою автора.

Список використаних джерел та літератури:

1. Базар 1921–1941. Б.м., б.р. 14 с.
2. Битинський М. Навколо Базару. *Вісті Комбатанта*. 1971. № 6. С. 11–16.
3. Верига В. Листопадовий рейд. Київ, 1995. 192 с.
4. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. Дітройт – Мічіген, 1973. 110 с.
5. Вишнівський О. Розгром Всеукраїнського Повстанського Комітету і самогубний рейд. *Вісті Братства кол. Вояків І. УД УНА*. 1962. Ч. 106. С. 53–78.
6. Гірняк К., Чуйко О. Фронт української революції (Причинок до історії збройної боротьби Волині). Торонто, 1979. 45 с.
7. Гусин Л. «359». *На варті*. Торонто, 1949. Ч. 4–5. 16 с.
8. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. Париж; Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 1–400.
9. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. Париж; Нью-Йорк, 1959. Т. 3. С. 805–1200.
10. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. Париж; Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2000–2400.
11. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. Париж; Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3200–3600.
12. Закусило П. До літопису трагедії під Базаром. *Українське слово*. Париж 1975. Ч. 1774–1775.
13. Закусило П. Роля Базару у визвольній боротьбі. *Українське слово*. Париж, 1975. Ч. 1776–1778.
14. Крат М. Базар. *Бюлетень Союзу був. Українських Вояків у Канаді*. 1961. Ч. 9. С. 6–7.
15. Кузь К. Під Малими Миньками. *Вісті Комбатанта*. 1971. № 6. С. 6–10.
16. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях. Львів, 2000. 260 с.
17. Левицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія, 1984. 72 с.
18. Липовецький І. Могила лицарів Базару (зі слів очевидця). *Бюлетень Союзу бувших Українських Вояків у Канаді*. 1981. Ч. 6. С. 8.
19. Михайлюк Б. Варшавський договір: в світлі націоналістичної критики. Вінніпег, 1950. 111 с.
20. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття Київ, 1993. 414 с.
21. Пасічник Т. Петро Гордієнко: епопея. Нью-Йорк, 1964. 180 с.
22. Рогозний Г. Листопадовий рейд. Торонто, 1957. 48 с.
23. Серета М. Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 10. С. 15–17.
24. Старовіт М. У листопадовому рейді (спогади учасника). Б.м., 1968. 55 с.
25. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні: нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україні і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924. Нью-Йорк, 1968. 244 с.
26. Стопчак М.В. Другий Зимовий похід Армії УНР в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичні науки»*. Острог, 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 220–226.
27. Терлецький О. Визвольна війна українського народу 1917–1921 рр. Лондон, 1950. 51 с.

28. Удовиченко О.І. Третя Залізна Дивізія: матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919. Нью-Йорк, 1971. Т. 1. 264 с.
29. Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Матеріяли до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1920. Нью-Йорк, 1982. Т. 2. 230 с.
30. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921. Вінніпег, 1954. 176 с.
31. Феденко П. Ісак Мазепа – борець за волю України. Лондон, 1954. 228 с.
32. Федорко В. Спогади з часів визвольної боротьби 1917–1921 років. Мельборн, 1973. 24 с.
33. Цапко І. Останній бій Армії УНР. *Вісті Комбатанта*. 1961. № 3. С. 19–24.
34. Чижевський М. 15 діб на окупованій Москвою Україні. *За державність*. Каліш, 1932. Зб. 3. С. 148–149.
35. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Київ, 1958. 317 с.

REFERENCES:

1. Bazar 1921–1941. B.m., b.r. 14 s.
2. Bytynskiy M. Navkolo Bazaru // *Visti Kombatanta*. 1971. № 6. S. 11–16.
3. Veryha V. *Lystopadovyi reid*. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 1995. 192 s.
4. Vyshnivskiy O. *Povstanskiy rukh i otamaniia*. Ditroit – Michihen, 1973. 110 s.
5. Vyshnivskiy O. *Rozghrom Vseukrainskoho Povstanskoho Komitetu i samohubnyi reid* // *Visti Bratstva kol. Voiakiv I. UD UNA*, 1962. Ch. 106. S. 53–78.
6. Hirniak K., Chuiko O. *Front ukrainskoi revoliutsii (Prychynok do istorii zbroinoi borotby Volyni)*. Toronto: Ontario, 1979. 45 s.
7. Husyn L. «359» // *Na varti*. Toronto: Orhbiuro Spilky Ukrainkoi molodi v Kanadi, 1949. Ch. 4–5. 16 s.
8. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna: U 10-ty t. – Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia*, 1955. T. 1. S. 1–400.
9. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna: U 10-ty t. Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia*, 1959. T. 3. S. 805–1200.
10. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna: U 10-ty t. – Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia*, 1970. T. 6. S. 2000–2400.
11. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna: U 10-ty t. – Paryzh – Niu-York: Molode zhyttia*, 1980. T. 9. S. 3200–3600.
12. Zakusylo P. *Do litopysu trahedii pid Bazarom* // *Ukrainske slovo*. Paryzh 1975. Ch. 1774–1775.
13. Zakusylo P. *Rolia Bazaru u vyzvolnii borotbi* // *Ukrainske slovo*. Paryzh, 1975. Ch. 1776–1778.
14. Krat M. *Bazar* // *Biuletен Soiuzu buv. Ukrainskykh Voiakiv u Kanadi*. 1961. Ch. 9. S. 6–7.
15. Kuz K. *Pid Malymy Mynkamy* // *Visti Kombatanta*. 1971. № 6. S. 6–10.
16. Kulchytskyi Yu. *Shabli z pluhiv: ukrainskyi povstanskiy rukh u vyzvolnykh zmahanniakh*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 2000. 260 s.
17. Levytskyi M. *DTs UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy*. Miunkhen – Filadelfiia: Vydavnytstvo Ukrainskoho informatsiinoho biuro, 1984. 72 s.
18. Lypovetskyi I. *Mohyla lytsariv Bazaru (zi sliv ochevydtsia)* // *Biuletен Soiuzu buvshykh Ukrainskykh Voiakiv u Kanadi*. 1981. Ch. 6. S. 8.
19. Mykhailiuk B. *Varshavskiy dohovir: v svitli natsionalistychnoi krytyky*. Vinnipeh: Nakladom avtora, 1950. 111 s.
20. Nahaievskiy I. *Istoriia Ukrainkoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia* Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, 1993. 414 s.
21. Pasichnyk T. *Petro Hordiienko: epopeia*. Niu-York, 1964. 180 s.
22. Rohoznyi H. *Lystopadovyi reid*. Toronto: Nakladom Ukrainskoho Voienno-Istorychnoho instytutu, 1957. 48 s.
23. Sereda M. *Otamanschyna: Otaman Yurko Tiutiunyk* // *Litopys Chervonoї Kalyny*. 1930. Ch. 10. S. 15–17.
24. Staroviit M. *U lystopadovomu reidi (spohady uchasnyka)*. B.m., 1968. 55 s.
25. Stakhiv M. *Tretia Sovietska respublika v Ukraini: narysy z istorii tretoi voiennoi invazii Sovetskoi Rosii v Ukraini i rozvytku okupatsiinoi systemy v chasi: lystopad 1919 – lystopad 1924*. Niu-York, 1968. 244 s.
26. Stopchak M.V. *Druhyi Zymovyi pokhid Armii UNR v ukrainskii zarubizhnii istoriohrafii mizhvoiennoho periodu. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia: «Istorychni nauky»*. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2018. Vyp. 27: Na poshanu Volodymyra Trofymovycha. S. 220–226.
27. Terletsykyi O. *Vyzvolna viina ukrainskoho narodu 1917–1921 rr*. London: Obiednannia buvshykh voiakiv ukrainsiv, 1950. 51 s.
28. Udovychenko O.I. *Tretia Zalizna Dyviziiia: materialy do istorii Viiska Ukrainkoi Narodnoi Respubliki*. Rik 1919. Niu-York: Chervona Kalyna, 1971. T. 1. 264 s.
29. Udovychenko O. *Tretia Zalizna Dyviziiia. Materialy do istorii Viiska Ukrainkoi Narodnoi Respubliki*. Rik 1920. Niu York: Chervona Kalyna, 1982. T. 2. 230 s.
30. Udovychenko O. *Ukraina u viini za derzhavnist: istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh zbroinykh syl 1917–1921*. Vinnipeh: Vyd. D. Mykytiuk, 1954. 176 s.
31. Fedenko P. *Isak Mazepa – borets za voliu Ukrainy*. London: Nashe slovo, 1954. 228 s.
32. Fedorko V. *Spohady z chasiv vyzvolnoi borotby 1917–1921 rokiv*. Melborn: Nakladom Rodyny avtora, 1973. 24 s.
33. Tsapko I. *Ostanniі bii Armii UNR* // *Visti Kombatanta*. 1961. № 3. S. 19–24.
34. Chyzhevskiy M. 15 dib na okupovanii Moskvoiu Ukraini // *Za derzhavnist*. Kalish, 1932. Zb. 3. S. 148–149.
35. Shankovskiy L. *Ukrainska armiiia v borotbi za derzhavnist*. Kyiv: Dniprova khvyliia, 1958. 317 s.